

NİYAZİ BERKES'İN TÜRK KİTLE İLETİŞİM TARİHİNE KATKILARI

Fatma Gürses

Öz

Niyazi Berkes, yazılı basın ve diğer kitle iletişim araçlarına yönelik tarihi verileriyle, önemli katkılar sağlamıştır. Bu veriler, basın tarihi alanında çalışan araştırmacılar için vazgeçilmez bir kaynak oluşturmaktadır.

Berkes, döneme ilişkin çeşitli kitapların tanıtımını yapmış; özellikle zamanın gazete, kitap, telgraf, ve dergilerinden yararlanarak, buradaki tartışmaları incelemiştir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı ile Cumhuriyet'in ilk yıllarını kapsayan aralıktaki düşün adamlarının fikirleri çerçevesinde, Türk toplumsal, siyasal gelişimini aktaran "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı eseriyle, Türk kitle iletişim tarihi'ne ilişkin önemli bir kaynak bırakmıştır. Bu çalışma, Berkes'in neredeyse tüm çalışmalarının özetini içeren bu kitabını temel alarak, yazılı basın ve diğer kitle iletişim araçlarını, Berkes'in nasıl sunmuş olduğunu incelemeye çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler

İletişim, Niyazi Berkes, Türk Basın Tarihi.

Contributions of Niyazi Berkes to History of Turkish Mass Media

Abstract

Studies of Niyazi Berkes, deliver some important supplements with their historical data towards the written press and the other mass media. These data are being indispensable sources for researchers who work in the field of press history.

Berkes introduced several books about the period, benefited from the newspapers, books, telegrams and the journals of that period, and investigated the discussions within them. He gave an invaluable source to Turkish public communication history with his work "Türkiyede Çağdaşlaşma" which supplies Turkish public and political development by the opinions of philosophers in the period from the last century of Ottoman Empire to the earlier years of Turkish Republic. In this study, it was aimed to investigate how Berkes did present the written press and the other mass media via basically this book of Berkes which was accepted the summary of almost all works of him.

Key Words

Communication, Niyazi Berkes, History of Turkish Pres

Giriş

Niyazi Berkes, Türk toplumunun gelişimi üzerine genellemeleri ve yazılı basın/diğer kitle iletişim araçlarına yönelik tarihi verileriyle Türk düşün yaşamı ve Türk Basın Tarihi'ne katkılar sağlamıştır. Çalışmalarında, tarih ve sosyoloji konuları içiçe geçmiş bir şekilde yer alırken, bunları açıklamada yazılı basını etkili bir biçimde, sıklıkla kullanmıştır. Basında çıkan tartışmalar veya dönemin düşünce akımlarının yayın organı olarak basını ele alış biçimiyle, basın tarihine kaynaklık eden eserler bırakmıştır.

Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı kitabı birçok düşün adamının katkıları ile benzersiz bir kaynak olarak karşımıza çıkar. Berkes, Türkiye Cumhuriyeti'nin ellinci yılı kutlamalarına bir kitapla katılmak amacıyla, öğretim üyeliği yapmakta olduğu Kanada'daki McGill Üniversitesi'nden iki yıllık bir izin alır. Bu süre boyunca, neredeyse bir ömür boyu yaptığı incelemeleri "*Türkiye'de Çağdaşlaşma*" adlı kitabında toplar. Berkes, kitabın yazılmasında özellikle, İ. Hakkı Uzunçarşılı, Halil İncelik, Şerif Mardin, Tarık Z. Tunaya, Şevket S. Aydemir, Bernard Lewis, Roderic Davison, Stanford Shaw, Ramsauer, Nikki

Keddie ve Gotthard Jaeschke'nin araştırmalarından yararlanmışır (Kongar:1999). Kitabında, Cumhuriyet'in, Osmanlı-Türk siyasal ve toplumsal gelişmesinin zorunlu bir sonucu olduğu varsayımını vurgulamaktadır. Zamanın gazete, kitap, telgraf, ve dergilerinden yararlanarak, buradaki tartışmaları inceleyerek, Türk toplumsal, siyasal gelişimini aktaran ve çalışmalarının özeti niteliğinde eşsiz bir yapıt ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma, Niyazi Berkes'in tarihimizde yer alan gazete, dergi, kitap ve telgraf gibi kitle iletişim araçlarını, eserlerinde nasıl sunduğunu analiz etmeye çalışacaktır.

Berkes'in eserlerinde Osmanlı döneminin ağırlıklı biçimde yer almasından dolayı, çalışmada kitle iletişim araçları açısından bu dönem, daha ayrıntılı analiz edilecektir. Osmanlı devletinde basının gelişimi, matbaacılık, Bâb-ı Âli'nin oluşumu ve gelişimi, belli başlı Türk aydınları çerçevesinde incelenmeye ve Cumhuriyet dönemi basınında yer alan tartışmalar, Berkes'in eserlerinde sunduğu biçimiyle gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, Berkes'in kitle iletişim araçlarına ayrıntısıyla yer verdiği *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabı temel alınarak çeşitli makaleleri ve kitapları inceleyen bir literatürü kapsar. Çalışma, Niyazi Berkes'in Kitle İletişim Tarihi'ne ilişkin katkılarının, daha geniş boyutta başka çalışmalara kaynaklık etmeyi hedeflemektedir.

Çalışmanın amacı, Türk Sosyal Bilim'ine önemli katkıları olan Berkes'in şimdiye değin incelenmemiş bir alan olarak, iletişim tarihine katkılarını göstermektir. Bu bağlamda öncelikle, Niyazi Berkes'in yaşam öyküsü ve toplumbilimlerine katkıları ile Türk aydınlanmasında kullandığı temel kavram olarak *Çağdaşlaşma* kavramı, Batılılaşma, Modernleşme kavramları ile benzerlik ve farklılıkları çerçevesinde incelenecektir. Türk basınının gelişiminde önemli rolü olan aydın kavramına Niyazi Berkes'in yaklaşımı, çalışma açısından önemli olduğundan, entelektüel ve aydın kavramlarını Berkes'in ele alma biçimi göstermeye çalışılacaktır. Son olarak Berkes'in eserlerindeki basın üzerine yer alan yazıları, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olarak iki dönem içinde incelenecektir.

1. Cumhuriyet'in Öncüsü Bir Sosyolog: Niyazi Berkes

21 Ekim 1908'de Kıbrıs'ın Lefkoşa kentinde doğan Niyazi Berkes, ilk ve orta öğrenimini Lefkoşe'de tamamladı. İstanbul Erkek Lisesi'nden sonra, 1931'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. Ankara Maarif Cemiyeti Ortaokulu ve Halkevi Kütüphane Müdürlüğü yaptı. 1935'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde sosyoloji asistanı oldu. Aynı yıl ABD'ye giden Berkes, Chicago Üniversitesi'nde toplumbilim çalışması yaptı. 1939'da Türkiye'ye döndükten sonra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi'nde sosyoloji doçenti oldu. 1952'de Kanada Mc Gill Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine başlayan ve profesör olan Berkes, 1975'te emekli olduktan sonra İngiltere'ye yerleşti.

Toplumbilimci Niyazi Berkes, Türkiye'nin Osmanlı döneminden günümüze dek geçirdiği değişimler üzerine araştırmalar, kuramsal toplumbilim üzerine çalışmalar yaptı. Berkes'in 1942'de yazdığı *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* adlı alan çalışması, toplumbilim alanında Türkiye'ye yayımlanan ilk monografilerden biridir. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (1973) adlı çalışması ise, toplumbilim alanında en önemli yapıtıdır. *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* adlı iki ciltlik çalışmasında toplumun ekonomik düzenini, devlet-toplum ilişkileri

açısından ele almıştır. Niyazi Berkes'in diğer önemli yapıtları arasında; *Siyasi Partiler* (1964), *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (1965), *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik ve Sosyalizm* (1969), *Atatürk ve Devrimler* (1982), *Teokrasi ve* (1984), *Unutulan Yıllar*, Gezi incelemeleri (*Asya Mektupları*), toplumsal ve toplumbilimle ilgili düşünceleri (çeşitli dergilerdeki makaleleri) yer alır. Ayrıca Freud'dan *Totem ve Tabu*, Karl Marks'tan *Yahudi Meselesi*, Platon'dan *Sokrat'ın Müdafası* gibi önemli çeviriler de yapmıştır.

Berkes, çeşitli kitapların tanıtımıyla ilgili yazılarıyla da dikkati çeker. Bunlardan biri olan, Abdülhak Adnan Adıvar'ın yazdığı *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kitabını tanıtmaktadır. Berkes, çeşitli çevirilerle de Türk düşün yaşamına önemli katkılar sağlamıştır. Bunlardan biri olan Aristoteles'in *Politika* eserinin giriş yazısında, Aristoteles'in ideal devletinin geçmişe ait olduğunu ve Aristoteles'in bu kitabından, yarın için evrensel gerçekler çıkarmaya çalışmanın insanlığın uzun savaşlarla yıkılabildiği skolastik anlayışa dönüşten başka bir şey olmadığını belirtmek olduğunu ileri sürer (Berkes, 1985:30). Berkes'in toplumbilim ve felsefe alanındaki bu çalışmaları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan dönemde, Türk düşün yaşamının gelişimi ve değişimini göstermesi bakımından önemli birer kaynak oluşturmaktadır. Dönem koşullarını bilmeden yapılacak tarihi çalışma, bugünden yola çıkarak dünü değerlendirme yanlıştır. Bu nedenle Berkes çalışmalarında, çeşitli dinamiklerin etkisini gösteren sosyolojik analizler sunmuştur. Bu analizler üzerine temellendirdiği çalışmaları, Türkiye'nin kitle iletişiminde aldığı mesafe ve toplumsal dinamiklerin iletişim tarihine etkilerini göstermesi bakımından ilginçtir. Berkes'in sosyal çözümlerini anlamadan, kitle iletişim tarihindeki gelişmeleri çözümlenmenin mümkün olamayacağı düşüncesindeyim. Zira, tarihsel veriler, dönem içindeki toplumsal dinamikler bilinmeden yorumlanamaz. Bu nedenle, öncelikle Berkes'in toplumbilimine ilişkin düşüncelerini incelemeye çalışacağım.

1.1. Berkes'in Toplumbilimine İlişkin Görüşleri

Berkes'e göre, toplumbilimin ortaya çıkmasındaki önemli etkenler, toplumsal yaşamı öğrenmeye istekli olma, bunun için araştırmalar yapma, toplumu incelemeye yönelik yeni disiplinlerin ortaya çıkışıdır. İlk kez, Comte tarafından kullanılan toplumbilim sözcüğü, toplumbilimini, dinsel ve metafizik önyargılardan arındırılarak doğa bilimleri çerçevesinde kurmak istemesinin bir sonucudur. Berkes'in düşünsel yaşamının temelinde, Comte'un etkileri görülmekle beraber Amerikan sosyal bilim geleneğinin derin izleri görülür (Nalbantoğlu, 2002). Ona göre; birçok felsefe, ahlak, din akımları içindeki düşünceler, birikerek büyük bir dünya görüşü halinde Hıristiyanlık'ta sistemleştirilmiştir (Berkes, 1985:50). Berkes'e göre araştırma, yalnızca olaylara dayanılarak ortaya atılan hipotezlerin incelenmesi değildir. Deneysel olarak sınanabilecek bir bilgi, kuramsal bir sisteme dayanır. Araştırma ve kuram arasındaki karşılıklı ilişki, toplumbiliminin gelişimini belirler. Ona göre, toplumsal bilimlerin yöntemi tektir: Gözlem, varsayım, test etme ve genellemelere ulaşma (Özer, 2003: 247-249).

Berkes, felsefenin Türkiye'deki gelişimiyle ilgili olarak, son iki yüz yıl içinde Türkiye'nin geçirdiği hızlı değişikliklerden en önemlisi olan laikleşmeyle, Batı dünyasına yüzünü döndüğünü iddia eder. Batı'da idealizm, materyalizm, pragmatizm gibi etkili felsefe akımlarının, Türkiye'de kopyalarını yürütme

türündeki felsefe dönemine karşın Berkes, Kemalizm'in radikal reformlarının doğurduğu sorunların yeni bir dönem açtığını belirtir. Fakat, Türkiye'deki felsefe geleneğinin varlığının tek yolunun, Alman ve Fransız üniversitelerinde yetişen akedemisyenlerle mümkün olabileceğini ekler. Berkes'e göre, Tanzimat döneminde ekonomik düşün ve eylem alanında, Ermeniler başta gelmektedir. Müslüman Osmanlılar arasında ise, maliye nazırlarının bile ekonomiden anlamadığını, ekonomi ve maliye işlerinin başındakilerin ya kendi kendilerine okuma yazma öğrenmiş ya da sıradan medrese tahsili almış olduğunu belirtir. *Türkiye'de Ekonomik Düşününün Evrimi* adlı kitabında Ermeni Sahak Efendi tarafından 1859'da *İlm-i Tedbir-i Menzil* adlı bir kitap ve tarihi bilinmeyen *Tasarrafat-ı Mülkiye* adlı kitaptan bahseder. Charles Wells'in "*Osmanlı Edebiyatı Ontolojisi*" adlı kitabının da ilk Türkçe ekonomi kitabı olduğunu iddia etmiştir (Berkes, 1985:131,132,154,155).

Türkiye'de Toplum Biliminin Başlangıcı adlı yazısında 1927 yılında "*Felsefe ve İktisadiyat Mecmuası*" adlı bir derginin 1930 yılına kadar yaşayabildiğinden bahseder. Bu derginin önderi olan Mehmet Servet, kısa süre İstanbul Üniversitesi'nde Mehmet İzzet'in yerine toplumbilimi derslerine girmiştir. Dergideki yazıların birçoğu, Durkheim, Bouglé, Sombart, Ward gibi Avrupa ve Amerika toplumbilim yazarları üzerine yazılmış incelemeleri içermektedir. Berkes, bu dergide ilk çeviri yazılarını yazmıştır. 1933 yılında İstanbul Üniversitesi'nin yeniden kurulmasıyla toplumbilimi öğretimi Gerhard Kessler adlı Alman profesörün öğretimi altına girmiştir. Diğer Türk profesörler ise, "*Umumî İktisadiyat*" adlı ve birinci cildi 1932'de ve 1934'de de "*Türk Tefekkür Tarihi*" adlı yapıtlarıyla Hilmi Ziya Ülken ve "*İş*" adlı bir dergi ile "*İktisadiyat Prensipleri*" adlı kitabın yazarı Mehmet Saffet'tir.

Berkes'e göre, Türkiye'de toplumbilimi uzun süre siyasal akımların etkisi altında doğup gelişmiş ve her toplumsal düşün hareketi, siyasal etkenler nedeniyle kısa sürmüştür. Berkes, Fransız Toplum Bilimi'nin Türk Toplum Bilimi'ne göre, en etkili olan bilimsel görüşleri içerdiğini savunur. Türkiye'de I. Dünya Savaşı sonrasında yöntem tartışmalarıyla geçmiş, bu nedenle önemli araştırmalar yapılamamıştır. Yine Berkes, programlı araştırma çalışmalarının yürütülmesi, bilim çalışmalarının yayınlanabilmesi, toplumbilim dergi ve derneklerinin yaşaması için, gerekli finansal yardım yokluğunun, bir araştırma bilimi olarak toplumbilimin gelişiminde engeller oluşturduğunu ileri sürmüştür (Berkes, 1985:143-144).

Berkes, Türk düşünce tarihinde oldukça işlevsel bir öneme sahiptir. Yirmi yıllık aralarla, 1940 ve 1960 olmak üzere, iki kez etkin bir biçimde Türk düşününde iz bırakmıştır.¹ 1940'lardaki çalışmalarında sosyolojinin gelişim

¹Berkes'in, dönemin tartışmalarına konu olması bakımından Edip Karahan'ın *Dicle ve Fırat*'taki yazısı örnek verilebilir: "*Sayın Niyazi Berkes'in de tek şef, tek parti devrinden miras kalan tek ırk, tek dil nazariyesini benimsemesi kelimenin tam manasıyla teessüfe şayandır. Ahlakı ve kültürü ile haklı bir şöret kazanmış bulunan sayın sosyologumuzdan, bu derece hazin bir pot kırmak beklenemezdi. 27 Mayıs'tan bu yana hazır, Sayın Ahmet Hamdi Başak tarafından doğu meselesi aktüel bir hale getirilmiş iken, fakat buna rağmen sözde münevverler, halâ bu konuya temas etmekten kaçınırlarken, Sayın Berkes'in bu konuyu sükûtle geçiştirmesini dahi bir kaçış kabul ederken, bilakis meseleye ışık getirmesi beklenirken, bütün bunlar bir yana, meseleye üstelik bir de kambur ilâve etmesi affedilmez bir hata teşkil eder. Sayın Niyazi Berkes'in, Türkiye'de dil farklılıklarının varlığını ve muhtelif memleketlerin, muhtelif din, dil, ırk çeşitlilikleriyle kelimenin*

tarihi ve Ziya Gökalp üzerine yazdıklarıyla oldukça etkili olmuştur. Bu etki, günümüze kadar uzanmaktadır. Cumhuriyet dönemi düşünce hayatını sığ bulan Berkes, Atatürk'ün Türkiye'yi Doğu türü toplumlardan Batı türü toplumlara kaydırmak için, toplumsal devrimlerle çağdaşlaşmayı sağladığını savunmuştur. 1960'larda *Yön* dergisindeki yazılarıyla, 1960'larda Türk düşünsel yaşamında etkili olduğu gözlenmektedir. 1960 sonrası yetişen bilim adamları, öğrencileri olmuştur(Kayalı, 2003:131-135). Türk Sosyal Bilim alanında Berkes'in tarih, sosyoloji, ekonomi ve siyasetin içiçe geçmesiyle oluşturduğu eserleri, sosyal bilim alanındaki bir çok çalışmada değerlendirilmiştir. Özellikle *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabıyla, Türk Kitle İletişim Tarihi çalışmaları için önemli veriler sağlamış ve İletişim Bilimleri alanında önemli bir kaynak oluşturmuştur. Bu çalışmasında yer alan basın tarihine ilişkin verilerini değerlendirmeden önce, Berkes'in yeni kurulan Cumhuriyet'in modernleşmesini nasıl tanımladığına ilişkin düşüncelerini bilmek, Türk Kitle İletişim Tarihi'nde rol alan aktörleri ve kitle iletişim araçlarının etkisini nasıl değerlendirdiğini anlamamızı kolaylaştıracaktır.

1.2. Berkes'in Modernleşme, Çağdaşlaşma ve Batılılaşma Kavramlarına Yaklaşımı

Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabının ilk biçimi 1964 yılında yazılmış, o dönem Türk düşün dünyasının ilgisini çekmemiştir. Kitabı, kültürel konuları toplumsal ve ekonomik boyutlarıyla ele alırken, iletişim tarihine de önemli katkılar sağlamıştır. Berkes, Türkiye'nin son iki yüzyıllık tarihini, din ve dünya işlerini ölçü alarak '*çağdaşlaşma*' kavramı ile açıklar. Berkes'in *çağdaşlaşma* yaklaşımı, toplumsal değişim modellerinden '*modernleşme*' ile karşılaştırıldığında modernleşmeden farklı bir içeriğe sahip olduğu görülür. *Modernleşme*, siyasal ekonomik ve kültürel olarak toplumsal yapının, gelişen teknolojiye bağlı olarak endüstrileşmesinin etkileri olarak ele alınmaktadır. Oysa Berkes, toplumsal üst yapıdaki geleneğin, zamanın gereklerine uygun biçimde değişimi² olarak ele alır. Berkes'e göre *Modernleşme*, ekonomik alt yapıdaki değişimi içerirken, *çağdaşlaşma* üst yapı kurumlarındaki yenileşme girişimlerinin düşünsel görüntülerini içermektedir(Özer, 2003: 253-254). *Çağdaşlaşma* kavramının din ve devlet ilişkilerinin ayrılmasını ifade eden *laicisime*'den farklı olduğunu belirtir. Türkçe'ye girmemiş olsa da *secularism* hem anlamca hem de köken bakımından *çağdaşlaşmaya* daha yakındır. Berkes, Ziya Gökalp'in *asrîlik* kelimesinin olumsuz anlamı karşısında, *muasırlaşmak* kelimesini kullandığını, fakat halk arasında bu kelimelerin yarattığı olumsuz kanı nedeniyle, melez bir kelime olan *laiklik* kelimesinin kullanılmaya başlandığını ifade eder. Batıda *secularism* kavramının, din ve devlet ilişkisini ayırtetmekten daha öte bir anlamla; geleneksel ve katı kurumlar yerine, zamanın gereklerine uyan kurum ve kuralları geliştirme sorununu temel alan bir kavram olduğunu belirtir(Berkes, 1996:19). Berkes'e göre "*laiklik*" kavramı, "din-devlet ikilemi"ni içeren bir Hıristiyan kavramıdır. Esas olarak, teriminin, Hıristiyanlığın ilk

tam manasıyla modern milletleşme, milliyetleşme, medenileşme örnekleri verdiklerini bilmemesine imkân var mıdır, buna nasıl imkan tasavvur edilebilir, bilemiyoruz?" (Karahana, 1963).

² Berkes, bir çok konuda incelikli düşündüğünden dolayı özgün fikirler üretmiştir. Berkes'e göre Osmanlı toplumunun klasik döneminde sınıflar devleti belirlememekte, devlet toplumsal sınıfları yaratmaktadır (Kayalı, 2003:127). Değişimi de bu bağlamda tanımlamaktadır.

mezhebi olan Katoliklik içinde geliştiğini, Osmanlı-Türk toplumuna pek uygun düşmediğini belirtir. Berkes'e göre, *laicisime sözcüğü* 'halksallaştırma' demektir. Berkes, bu terimin kullanılmasının, iki nedenle karışıklığa yol açtığını söyler. Birincisi *laiklik* geleneğinin geldiği Hıristiyanlık'taki din ve devlet ikileminin, İslam geleneğinde de bulunduğuna ilişkin yanlış kanı. İkincisinin ise *laikliğin*, İslam toplumları için yersiz ve anlamsız olduğunu sanmanın yanlışlığı olduğunu ileri sürer. İşte Berkes, bütün bu açıklamaları doğrultusunda, İslamda "din-devlet ikilemi" olmadığından, din ve devletin birbirinden ayrılması durumunun, Katolik Hıristiyanlık'taki "*laiklik*" ile, tarihsel benzemezliklerden dolayı sorunlar içerdiğini belirtir (Kongar:1999). Bu nedenle, *secularism* kavramı, Türk çağdaşlaşmasını anlatmakta "*laiklik*" teriminden daha da işlevseldir. Berkes *sekülerizm* ile ilgili olarak şu açıklamayı yapar:

Katolik Hıristiyanlığın dışındaki Hıristiyanlığın yayıldığı yerlerde özellikle Protestanlığın etkisi altında olan İngilizce ve Almanca'da kullanılan terimin kökeni Grekçeden değil, Latince'den gelir. Bu köken de zamanla değişikliğe uğrayarak şimdiki anlamını almıştır. Aslında *saeculum* sözcüğü, 'çağ' anlamına gelir ki Arapçada bunun karşılığı olan *asr* sözcüğü son zamanlara değin Türkçede *asır* olarak kullanılırdı. *Layiklik*³ teriminden önce, *asrîlik* biçiminde bir sözcük kullanılıyordu. Bu sözcük, *secularisme* sözcüğünün kapsadığı anlamı taşırsa da, Cumhuriyet döneminden önceki dönemde, 'çağa uymak' ya da 'onun gereklerine uyacak biçimde değişmek' anlamı, dincilerin elinde kötü bir kavram durumuna getirildi. Asrîlik züppelik, köksüzlük, sathilik, dinsizlik anlamına gelmeye başladı. Ziya Gökalp (ki terimi muasırlaşmak biçiminde kullanmıştır) belki de bu üzüntülü anlamdan, anlamı hiç bilinmeyen bir sözcük bularak kurtulmaya çalıştı; Arapça sözlüklerden o zamana dek kimsenin duymadığı, bilmediği bir sözcük bulup çıkardı... Bu sözcük, Gökalp'ın kendi yazılarında bile tutunmadı, kendisi *muasırlaşmak* terimini sonuna değin kullandı... *Asrileşmek*, ya da *muasırlaşmak* gibi daha uygun olan terimin yerine (anlamının kötüleştirilmesi yüzünden halkın kulağında olumsuz çağrışımlar yaptığından) büyük çoğunluğun anlamını, kökenini, yazılış biçimini bilmediği *layiklik* gibi melez bir terim bulma işi de aynı kaygı ile yapılmış olmalıdır. Bu terimin kesin olarak hangi tarihte çıktığı, ilk önce kimin kullandığı, yani resmileşmeden önceki kısa tarihini belirten bir incelemeye rastlamadık" (Berkes, 1996:18, 2004:18-19).

Aslında dikkat edilirse, Berkes'in tanımladığı kavram, doğrudan doğruya "*modernlik*"tir. Ama nedense, Berkes, bu terimi kullanmamıştır. Protestan Hıristiyanlık'ta gelişmiş olan *sekularizmi*, Katolik Hıristiyanlık'ta ortaya çıkmış olan *laiklik* sözcüğüne tercih eden Berkes, bu tercihinin altında yatan temel etken olarak *sekülerizm* teriminin, *laiklik* teriminden daha geniş kapsamlı olduğunu belirtmektedir (Kongar:1999):

Çünkü bu terimde, laicisime teriminde olandan farklı olarak, kilise ya da kilise adamı, kurul ve kuralları, yetkilileri ile onların dünyasal karşıtlarının (klerikus ile laikus'un) karşı karşıya gelmesi, çok sayıda ölçülere göre birbirinden iyice ayırılması durumundan ziyade geleneksel, katılaşmış kurul ve kurallar karşısında zamanın gereklerine uyan kurul ve kuralları geliştirme davasının, yüz yüze gelmesi durumu vardır (Berkes, 2004: 19).

³ Berkes eserinde, günümüzde "*laiklik*" şeklinde kullandığımız sözcüğü, "*layiklik*" olarak kullanmıştır.

Berkes, din ve devlet ayrımını vurgulayan *laiklik* kavramından çok daha kapsamlı olduğunu düşündüğü, *çağdaşlaşma* terimi ile ifade ettiği değişme sürecini ise şöyle tanımlar:

Değer ölçüleri olmayan hiç bir toplum yoktur; ancak bazı değerler zamanın gereklerine göre değişeceğine, zamanla katılaşma, kireçleşme eğilimi gösterirler. Bu, bize üç şeyi anlatır: Toplumun insanları arasında birbirine çok yapışık bir birlik vardır; kişiler değişmez kurallara uyarak yaşamayı çok rahat ve kolay bulurlar; toplumları, yaşlanan kişilerin damarlarının sertleşmesi gibi katılaşmıştır. Kişiler böyle bir durumu çok beğenirler. Ancak, değişme zorunluklarının sillesini yemeyen toplum da yoktur. Zamanın yumrukları altında bazı kişiler, alışık oldukları ölçüleri bırakmaya, bazılarını gizli ya da açıkça çiğnemeye; bazıları da dışardan yeni kurallar almaya, ya da kendileri yeni kurallar geliştirmeye başlarlar. Bunu yapanların iç hayatında ise çatışmalar başlar, bunun da sayısız görüntüleri vardır.....Bir toplumda en yüksek sayılan değerler, özellikle böyle zamanlarda, dinsel değerler kılıfına girmeye de eğilimlidirler. Din, geleneğin en son sığınağı, en son savunma kalesidir. Aslında toplumun eski yaşayışının kökeninden gelen bir çok alışkanlıklar, kolaylıkla din gereği imiş gibi bir nitelik kazanırlar. İşte bunun içindir ki, çağdaşlaşma sözcüğünün özü, 'layikleşme' sözcüğünün söylemek istediği gibi toplumu, bu dinselleşme hummasının yakasından kurtarma işi imiş gibi gözüküyor ve burada laicisime ile secularism terimlerinin anlamları, ayrı sözcük kökenlerinden geldiği halde, birbirlerine uyuyor (Berkes, 2004:19-20).

Daha sonra Berkes, "*çağdaşlaşma*" ile "*dinselleşme*"⁴ arasındaki diyalektik ilişkiye işaret ederek, "*dinselleşme*" sürecini esas olarak değişmenin zorladığı ve "*çağdaşlaşma*"nın başlattığını belirtir:

... bir toplumda değişme zorunlukları ortaya çıkınca, bilerek bilmeyerek ya da isteyerek istemeyerek, çağdaşlaşmaya doğru bir yönelme başlayınca, o zamana dek açıkça din şemsiyesinin altına girmemiş birçok işler, değişme yağmuru karşısında, bu şemsiyenin altında toplanmaya başlar. Örneğin, ilerde göreceğimiz gibi, sırf devlet işlerinde suçlu görülen bir Sadrazam, 'dine ihanet etmiş bir kişi olarak' öldürülür. Demek ki, 'çağdaşlaşma' ile 'dinselleşme' birbirleriyle aşağı yukarı çağdaştırılır. Dinselleşme, çağdaşlaşmaya karşı, kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi gibi bir korunma çabasıdır.her çağdaşlaşma döneminin arkasından bir dinselleşme humması başlar" (Berkes, 2004:20).

Böylece Berkes, ilerleme ve gerileme karşıtlığının *çağdaşlaşma* kavramıyla birlikte bir çatışmaya dönüştüğünü şöyle ifade eder:

Şu halde, çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi sorunudur. Bu alanın (hiç değilse bazı kişilerin yaşamında) hemen hemen hiçe inmesi eğilimi olduğu için, buna karşı olanlar 'gerici' adını hak ederler. Bu nitelikle başını kaldırdığı ya da 'dur, olamaz' diye kolunu kaldırdığı zaman başka çeşitten bir savaş başlar. Bu savaş, artık din-devlet savaşı değil, ileri-geri savaşı olur. İlerleme ve gelişme

⁴ Berkes'e göre, çağdaşlaşmanın önünde toplumsal değişmeye karşı direnen ve savaşan gerici güçler, Batıdan aldığı fikirleri hiçbir zaman sürekli olarak uygulayamaması, dış baskıların hep reformlara hazırlıksız olduğu zamanlarda ortaya çıkması ve halkın durumunu iyileştireceğine, kötüleştirmediği olarak sıralar ve bunları özetle: gericilik, emperyalizm ve ekonomik yoksullaşma olarak belirler (Berkes, 1975:24-25).

ile tutma ve denge gibi iki amacı gerçekleştirme çabası biçimin alır. Hatta kimi zaman halk-devlet arası çatışma, aydın-yobaz arası çekişme, ya da dengeleşme, millet-devleti, millet-toplumu olma biçimine de girer (Berkes, 2004:23).

Berkes'in, Osmanlı-Türk değişme sürecini, sadece bir "din-devlet ayrımı" olarak görmeyip, "gelenekselden modernliğe doğru bir değişme olayı" olarak algılaması ve incelemesi doğru bir yaklaşımdır. Berkes'in, "*laiklik*" yerine yeni bir terim bulmak için harcadığı çaba, terminolojiyi daha karmaşık hale getirmiş, "*modernleşme*" gibi bir terimi dışarıda bıraktığı için eksik kalmıştır (Kongar:1999).

Berkes'e göre, Batı medeniyetine karşı alınan tavırda Türk aydınlarını, bilinen yabancı dil, okudukları yabancı eserler gibi şartlar belirlemektedir. Batı medeniyetinin dinamik sosyal oluşumlar altında değişen bir cevher olduğu⁵, kabul edip etmemeye göre batılı olunup olunmayacağı kanısının yerleştiğini ileri sürmüştür. Batılı olmayı ırkta, kanda, sporda, sağlıkta, eğitimde görenler olmuştur. Batıya yaklaşım, ister olumlu ister olumsuz olsun Berkes, ortak noktaların şunlar olduğunu sıralar:

Batı'nın *maddi medeniyeti teknolojik* kabiliyeti ve verimliliği idi.Batı'da hâkim olan *ekonomik* zihniyet ve münasebetleridir ki, bu da, kapitalizm zihniyeti ve münasebetleriydi.....Batı'nın *siyasi teşkilatıydı*, diyebiliriz. Bu da bildiğimiz gibi demokratik parlamenterizimdi.Batı'nın *aile, meslek, din* vesair sahalara ait münasebetler ve müesseselerdi.*ilim ve edebiyatı* zikredebiliriz. Bunun yanında *terbiye* usullerini de kaydedelim (Berkes, 1985:171-172).

Berkes, modernleşme yolunda kamusal alanda yaşanan dönüşümü Hüseyin Rahmi üzerine yazdığı bir makalesinde incelemiştir. H. Rahmi'nin romanlarının toplum hayatımızdaki elli yıllık değişikliklerin İstanbul'da bir tarihi gibi olduğunu belirtir. Romanlarını sosyal hayatın geleneksel çerçevesinin yer yer kırıldığı ve topluma uyum göstermeyen tiplerin çıkışı, eski dönemin baskısı altında ezilen tiplerin yaşadığı olaylar, kuşaklar arasındaki farkların ortaya çıkması ve toplumsal ahlaki çöküşü inceleyen eserler olarak gruplara ayırır. Romanlarında, eski ve yeni mücadelesine yer verdiğini, eskinin ahlak, yeninin ise medeniyet olduğunu, Rahmi'nin kendi zamanında bunları göremediğini belirtir (Berkes,1985:217-232).

Berkes, günümüzde dahi tartışma konusu olan Batı taklitçiliği üzerinde durarak bilim alanında, Batı'daki düşüncelerin kopya edilmesi ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

....Batı'da düşüncenin tarihi, Batı uygarlığının tarihi ile atbaşı gider. Batı uygarlığının tarihi de bir uygarlığın gelişme tarihi olduğu için, bir bütündür. Biz bu yolun içine, son zamanlarda katıldık. Katıldığımız zaman karşılaştığımız karışıklık ve belirsizlik gibi bir durum içine düştük. Gözümüzün önünde birtakım tartışmalar, gürültüler, kavgalar oluyordu. Fakat niçin? Bunu anlamak kolay olmuyordu (Berkes, 1985: 242).

Çok sayıda düşünce akımı, Tanzimat döneminde biriktirdiklerini Meşrutiyet döneminde sergilemeye başlamıştır. Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcığın kaynağı olan Jön Türk hareketi, Batıcılık akımının da kaynağı

⁵ İdris Küçükömer, Osmanlıların Batının üstünlüğünü 16.yüzyılın ikinci yarısında görmeye başlayarak, Batının bazı kurumlarını alma yoluyla modernleşme çabasına girdiğini belirtir(Küçükömer, 2002:163).

olmuştur. Niyazi Berkes Batıcılığa yönelik eleştirisinde, Türk aydınlarının Batı'nın modernleşme meselesine sonradan baktığını, bu nedenle iç çekişmelerini anlayamadıklarını ileri sürer. Batılılaşma fikri, Türk aydınlarının Batı'da eğitim alması ve düşünce yapılarının bu bağlamda gelişmesi sonucu kendilerini Batılı gözle algılama yoluna gitmelerinde aranabilir. Bu nedenle bundan sonraki aşamada Berkes'in aydınların ve basının Türk modernleşmesinde ne gibi etkilere sahip olduğunu incelemeye çalışacağım. Böylece basın tarihimizde yer alan aktörlerin, Berkes'in bakış açısıyla nasıl değerlendirildiğini ve rollerini göstermeye çalışacağım.

1.3. Berkes'in Türk Aydınları ve Türk Basımına İlişkin Görüşleri

Berkes'e göre, *ulema*, Alim sözcüğünün çoğuludur. Osmanlı'da bu sözcük bir kategoriye, hatta bir müesseseye ait kişiler anlamını taşırdı. *Entelektüel* kavramında, bir birey kastedilir. *Intelligentsiya* ise, bir grubu ifade eder. Sadece bireyler değil, daha geniş özelliklerle, toplumun çoğunluğundan ayrılan kişiler anlaşılır. Kafa işleriyle uğraşan kişiler bakımından biri ruhban, diğeri filozof veya filozofların fikirlerini bilen felsefecidir. Ruhban yani bizdeki *ulema* geleneğin bekçisi ya da değişmeye karşı dirençli rolü olan kişilerdir. Bunlar *entelektüellik* görevlerini bu anlamda yaparlar. Hem modern anlamdaki *intelligentsiya* hem de filozof görüşüne karşıtılar. Filozof veya felsefeci, Batı ortaçağ düzeninde veya İslam'ın kendi ortaçağında makbul değildi. Onların reddi, ruhban veya *ulemanın* zaferiydi. İslam'da, *ulemanın* çizdiği sınırlar dışına çıkanlar, tehlikeli olarak nitelenirdi. (Berkes,1985:247-252). Berkes'e göre, ilk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde eskinin ulema ocağının yerini almak üzere "aydın" tipi daha sonraki modern *intelligentsia*'sı, öncülük olarak III. Selim zamanında doğdu (Berkes, 2004:101). Türkiye'deki toplumsal değişiklikler karşısında halk ile aydının birbirinden kopması, önemli bir sorun olmuştur. Bu konuda II. Abdülhamit dönemi aydınlarını Berkes, *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* adlı kitabında şöyle betimler:

Abdülhamit zamanında Türk aydınları Türkiye'yi, daha doğrusu şimdiki Türkiye'nin büyük kısmı olan Anadolu'yu tanımazlardı. Orayı daha çok İngiliz, Fransız,, Alman ve Rus askeri coğrafyacıları tanırdı.Okumuşların en çoğu, İstanbul'da toplanmıştı. Çoğu, Abdülhamit'in kapısında bir yer bulmaya çalışır, en cesurları Bâb-ı Âli'de gelişmeye başlayan gazetelere yazı yazarlardı. Bazıları da kendilerini emniyet altına almak için jurnaller yazarlardı.Fransız ediplerini süt kardeşleri kadar yakından tanırlardı (Berkes, (t.y):34).

Berkes'e göre, Türk aydını toplumculuktan uzak, bireyci, toplum geleneklerinden kopmuştur. Aydın, sadece fikirler yaymaktan ileriye gidememektedir. Bu durumda, etkisi yeterince olamayınca umudunu devlete bağlar (Berkes,1975:227-228).

Çok az sayıda açılan yeni okullarda, çok dar olanaklı basınla, içeride açılan yeni militer ve sivil teknik okullarla, Avrupa ülkelerinde okuyanlarla, eskisinden farklı kafadaki kişilerden oluşan bir "aydın toplumu" yetişiyordu. Halka seslenme girişimini ilk kez bunlar gösterdiler. Bunlar eski düzenin yıkılma sürecinde olmasından dolayı halktan çıkma kişilerdi. Gücünün çoğunu halka yaklaşmak ve onu aydınlatmak üzerine harcıyor, bu da onların düşün, edebiyat alanında çalışmalarının yetersiz olmasına neden oluyordu. Osmanlı döneminde, devlet ve din adamlarının diliyle, halkın dili arasında derin bir uçurum vardı.

Halk, ne devleti ne de medreseliyi anlardı. Medrese dili, Türkçeyle ilgisi olmayan bir dildi. Osmanlı'da halkın din dilini bilmemesi gerekiyordu.⁶ Din dili, halkın anlayamayacağı bir dille sürdürülünce halkı korkutmak daha kolay olmaktadır. Türk aydınlanma tarihinde, geçmişten miras olarak aldığı dil, bu sorunları içermekte, bir de Avrupa dili öğrenme zorunluluğu katıldığında, sorun daha da büyümekteydi (Berkes, 1985, 298-302). Berkes bu durumla ilgili olarak şunları söyler:

İlk Türkçe gazeteler çıktığı zaman, gazete diline uygun açıklıkta bir Türkçe yoktu. Bu gazeteleri incelediğimiz zaman, Türk dilinin geçirdiği değişimler tarihini, bugün daha iyi bildiğimiz için, o gazeteleri pek az kişiler okuyabilir, daha az kişiler okunanları anlardı. Bunlar, okuma ve anlam sorunları. Bir de, bunları öğretme ve okutma sorunları vardır. Daha öteye gitmeye gerek yok; gazete gibi herkesçe okunacak bir şeyin kurulabilmesinin bile ne kadar büyük bir sorun olduğunu görüyoruz (Berkes. 1985:302)

Bu sorun, Cumhuriyet ile birlikte Latin alfabesinin kabul edilmesiyle aşılmaya çalışılmıştır. Fakat, Türk aydınlarının günümüzde dahi, bu geleneği içselleştirerek halktan kopuk biçimde yazma kültürünü devam ettirdiği görülmektedir. Yazı dilinin, konuşma diliyle örtüşmemesi aşağıda da belirtildiği gibi kitle iletişim aracı olarak basın gelişiminde, önemli engellere neden olacaktır.

2. Berkes'in Matbaa, Basın Ve İletişime Yönelik Düşünceleri

İletişim için "dil" vazgeçilmez bir unsurdur ve bir toplumun aydınları ile halkı arasındaki bağı ancak ortak bir dil söz konusu ise sağlar. Halkından kopuk bir dille yazan aydın, halkına ulaşamaz. Bu bağlamda Berkes, düşün gelişiminde önemli sorunun, dil sorunu olduğunu belirtmiştir. Dilin anlaşma, iletişim (*communication*) aracı olduğunu ifade eder. 1850'den itibaren bu alanda bir *çağdaşlaşma* aşamasında olduğumuzu belirtir. Tanzimat döneminde, dil ile ilgili yaşanan sıkıntıların, devlet- halk arası uçurum, din- dünya ayrılması, cehalet halindekiyle-okumuşlar arasındaki uçurum ve yabancı dil bilgisinin gelişmesi olarak ele alır.⁷ Basının gelişiminin önünde, en büyük engellerden biri yazı dilinin, konuşma diliyle aynı olmamasından kaynaklanmıştır. Dilde çağdaşlaşma düşüncesiyle birlikte bu engel, Osmanlı imparatorluğu döneminde yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır.

2.1. Berkes'in Osmanlı Devleti Döneminde Basının Gelişimine İlişkin Görüşleri

Tarih, bir toplumun geçmişini yok saymadığı zaman varolabilir. Geçmişsiz bir toplum iddiasında bulunmak tarihi yok saymaktır. Bu nedenle incelememizde, Berkes'in eserlerinde yer alan Osmanlı Devletindeki basının gelişimi, basında yer alan tartışmalar, dönemin önemli düşün adamları ve basındaki aktörleri çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda,

⁶ Dinde kelimeler anlamı bilinmeyen sözler, ruhlar üzerine en heyecanlandırıcı etkiler yapar. Dinlerde sözcükler anlaşılması beklenmeyen anlamı zihinden zihine geçmeyen kelimelerdir. Dinin kullandığı araç, akıl ve mantık değil imandır(Berkes, 1985, 306).

⁷ Bu konuda bkz. Niyazi Berkes(2004), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*,(haz.Ahmet Kuyuş),İstanbul:YKY Yayınları,s.254-255.

öncelikle Berkes'in eserlerinde yer alan, matbaanın doğuşu ve gelişimine ilişkin görüşleri incelenecektir. Osmanlı Devleti'ndeki önemli düşün adamları, basındaki etkileri, Berkes'in eserlerinde geniş biçimde yer alır. Berkes, Osmanlı Dönemini, Cumhuriyet Döneminden daha yoğun bir şekilde incelemiştir. Cumhuriyet'in yarattığı dönüşümü anlamada Osmanlı'dan gelen etkiler, düşün hayatındaki birikimlerin payı göz ardı edilemez. Bu nedenle çalışmada, Osmanlı Devleti'ndeki basına ilişkin gelişmeler Cumhuriyet dönemine göre ağırlıklı olarak incelenecektir.

2.1.1. İbrahim Müteferrika ve Matbaanın Doğuşu

Berkes, matbaanın kuruluşuna *Unitarizm ve Matbaa* adlı makalesinde geniş bir şekilde yer vermiştir. İbrahim Müteferrika ile ilgili geniş bir araştırma yaparak, onun hayatı, fikir tarihimizdeki rolünü ele almıştır. 1674'de Macaristan'da doğan İbrahim Müteferrika, kalvinist bir rahip olmak üzere okumuş, 1693'te Türklere esir düşerek Müslüman olmuştur. Berkes, İbrahim Müteferrika'nın *Usûl al-Hikem fi Nizâm al-ümem* adlı yapıtını okuyarak, bu yapıtla ilgili düşüncelerini şöyle belirtmektedir:

İbrahim Müteferrika bu yapıtta, Türkler'in Batılılar'a karşı gerilemelerinin nedenlerini araştırmak amacı ile Batı uluslarının tarihlerini, askeri teşkilatlarını, savaş usullerini ve devlet şekillerini inceleyerek Türk devletinin yapısında meydana gelen çarpıklıkların ve sakatlıkların sebepleri ve gereken ıslahat çarelerini tartışıyor.çağdaş devletlerin yeni akli, yani dinden ve gelenekten gelmeyen, usullerle idare edildiğini de yine ilk defa olarak kaydediyor (Berkes,1985:87).

Berkes, İbrahim Müteferrika'nın yeni coğrafya buluşlarıyla Avrupa ticaretinin dünya ölçüsünde genişlediğini, Amerika kıtasının bulunuşunun önemini farkında olduğunu, bir ülkenin ancak fizik, astronomi gibi bilimlerle gelişeceğini savunduğunu belirtir. Avrupa'nın coğrafya alanında büyük gelişmeler gösterirken, Osmanlı imparatorluğunun bundan haberi olmadığını, böyle giderse bir gün İslam ülkelerinin Avrupa devletlerinin egemenliği altına gireceğini savunduğunu belirtir. Berkes, Müteferrika'nın *geleneksel* düzen anlayışını yerine *çağdaş düzen* anlayışını getiren ilk adam olduğunu, söylemeyi de ihmal etmemektedir (Berkes, 1996:54-55).

Berkes, Müteferrika'nın Erdel ve Macaristan olan vatanında, matbaanın çabuk yerleştiğinden bahsederek, 1670 yılında en tanınmış harf dökümcüsü ve basımcısı Misztotfalı Miklos Kiss, Kolozsvar şehrinde 1689'da, o zamanın en önemli basımevi olan *Unitarius Basımevini* kurduğunu ifade eder. İbrahim Müteferrika, ilahiyat öğrencisidir. Müteferrika doğduğu yer olan Erdel'de, basımevini öğrenmiştir. Çelebi Mehmet ve oğlu Sait, 1726'da basımevinin hazırlıklarına başlamış ve basımevi Sait Paşa İle İbrahim Müteferrika adına açılmıştır. İbrahim Müteferrika, *Vesiletü't-tıbaa* adını taşıyan raporunda, İslam ülkelerinde bir basımevinin açılmamasının zararlarını, ileride sağlayacağı yararları, Müslümanların geri kalmalarında basımevlerinin olmamasının etkilerini dile getirmiştir.

Berkes, kitap basımının şeriata aykırı olması nedeniyle, basımevi açılmadığına ilişkin özellikle, Avrupalıların yanlış inançlarından bahsederek, gerçekte ulemadan böyle bir direnme geldiğine dair herhangi bir belirti olmadığını ifade eder. Basımevi açıldıktan sonra, ulemadan herhangi bir olumsuz tepki gelmediği gibi basımevi açılmasına dair fetvada din kitapları dışındaki

kitapların basılacağına da belirtildiğini savunur. Basımevinin açılmasında din tartışmalarını içeren herhangi bir sorun yaşanmadığı, sadece hattatlardan gelen bir karşı koymanın da, önemli bir sorun yaratmadığını belirtir. Hattatların karşı koyma nedeni de, Osmanlı sisteminde mesleklerin beratlı loncalar olmasından dolayı, bu beratın sadece Sait ve İbrahim efendilere verilmiş olabileceğinden kaynaklandığını belirtir. Bu dönemde, basılacak kitap sayısını ve fiyatını, matbaacı değil hükümet tayin ederdi. Matbaa açma, beratla tek ya da müşterek "malikane" yani "gedik" olarak verilirdi. Gedik, bir mülk olarak mirasçısına geçtiğinden, matbaacılık yeni bir meslek olarak eski sistemle işletildiğinden daha sonra gelişme gösteremedi. Basımcılık, II. Mahmut'a kadar, devlet tarafından verilen bir tekel olarak kalmış ve ancak gazeteciliğin başlamasıyla özel bir girişim olmuştur (Berkes, 1996:57-59).

Berkes, özetle matbaacılığın şeriat nedeniyle değil, Osmanlı devlet sisteminin lonca sınırlamalarından dolayı gelişemediğini, basma sanatının da Yahudi, Ermeni ve Rum dillerinde geliştiğini belirtir. Berkes, bu savını destekleyen tarihsel bilgileri ekleyerek, basma sanatının 218 yıl önce, Arap harfleriyle Avrupa'da, 130 yıl önce İstanbul'da, bir ihtimalle Osmanlıca basıldığını belirtir. İlk matbaa, Yahudiler tarafından, II. Beyazıt zamanında açılmıştır. Berkes, Osmanlı devlet adamlarının matbaacılığa karşı olumsuz yaklaşımlarının, siyaset nedenleriyle bu alanın gelişmesinde engel oluştuğunu vurgular (Berkes, 1996:57-59).

Matbaa, 1655'de Yahudi mesihçiliğinin çıkışında da rol oynamıştır. 1648'de İzmirli Sabbatay Zvi adlı bir Yahudi genç, kavmini kurtuluşa götüreceği olan mesih olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Bu durum, öylesi bir hal alır ki Zvi'nin padişahın yerine geçerek dünya hükümdarı olacağı söylentileri üzerine, 1665'de Zvi, padişahın önünde Müslümanlığa geçerek bu durumdan kurtulmuştur (Berkes, 1996:57-59).

Berkes'e göre, matbaacılık, Hıristiyanlık içinde de bir siyasi mücadele alanı olarak kendini gösterdi. Ortodoks patriği, Proestanlık'ı yaymak amacıyla matbaa kurdu. Ermeni cemaati arasında matbaa, Katolikliğin propagandasını yapmak amacıyla kullanıldı. Osmanlı İmparatorluğunda, bu gibi siyasal yanlar olmadığından, matbaalara dokunulmamıştır. Osmanlı tarihinde, basım sanatı sadece bir din sorunu değil; kısmen teknik, kısmen ekonomik, kısmen de siyasal bir sorun olmuştur. Matbaacılık, Müslümanlar arasında bir din ilgisi ile değil, siyasal ilgi ile başlamıştır. Teknik ilerleme, yeterli kâğıt üretimi, basım sanatının beslenmesi için yeterli okuyucu kitlesinin olması gerekmektedir. Bunlardan, kâğıdın yetersiz oluşu, Osmanlı Devletinde, matbaanın gelişmemesinde önemli bir rol oynamıştır. 1742'de, Müteferrika'nın, orduda göreve atanmasıyla, matbaanın çalışması durdu. Müteferrika zamanında 11 tarih, 3 dil, 3 tanede bilim alanında toplam 23 cilt kitap, 14 yıl içinde basılmıştır. Toplam baskı adedi, 13.200'dir. Bu dönemde, basılı kitapların fiyatları oldukça pahalıdır. Fakat bu kitapların, medrese öğrencilerine daha ucuza kitap sağlamak gerekçesi olduğu söylenildiği için Berkes, yazma kitapların bundan daha pahalı olacağı yorumunu yapmaktadır (Berkes, 2004: 62-63). Ayrıca sanıldığı aksine, yeniçeri isyanı sırasında, matbaaya karşı şeriat adına saldırı olmamış, kapatılması veya yaktırılması konusunda bir talep ileri sürülmemiştir (Berkes, 1996:52).

Berkes aynı zamanda, Osmanlı ve Cumhuriyet'in eğitim sistemlerini incelediği yazısında, medrese ve enderun olara iki temel eğitim kurumundaki

bozulmalarla, Osmanlı Devleti'nin çöküşe doğru gittiğini belirtmektedir. Bu nedenle, eğitim alanında, yapılan yeniliklerle beraber, 1727'de, ilk Türk Basımevinin kurulmasıyla coğrafya, denizcilik, haritacılık, mıknaıs, yeni ordu birliklerinin oluşturulmasının umut verici başlangıçlar olduğunu anlatır (Berkes, 1985:104-122).

Berkes'e göre, İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra, basımevi alanında bir gelişme olmamıştır. Fransız Devrimi'nden 1821'e kadar olan dönemde, tercüme işi Rum tercümanlarının tekelindedir. Tercüme odasında, geleceğin ilk Avrupa dili öğrenmiş aydınları yetişmeye başlar. İstanbul'da, ilk çıkan gazete, Fransız Devrimi zamanında kralcı olduğu için Rusya'ya kaçan elçi Choiseul-Gouffier'un kurduğu basımevinde, Fransızca olarak çıkmaya başlar. Bu gazete, devrim olayları ve fikirlerini Türklere değil, Osmanlı şehirlerinde bulunan Fransız vatandaşlarına anlatmak amacıyla çıkmaktadır. Bundan sonra, ikinci gazete, *Salpinks Hellenikon* adlı Rumca gazetedir. Berkes'e göre; II. Mahmut, Fransız hükümetine karşı, Osmanlı hükümetini savunduğundan dolayı Alexandre Blaque'ı, İstanbul'a çağırarak Fransızca gazeteyi, 1831'de *Takvîm-i Vakayî* ve *Lemoniteur Ottoman* olarak çıkarmasını ister. *Takvîm-i Vakayî*'nin ilk sayısı sekiz sayfa olarak çıkar. Berkes'e göre bu durum, basım alanında, İbrahim Mütefferika'dan bu yana bir gelişmenin olmadığını göstermektedir. Bu sayıda Esat Efendi, gazeteciliği geleneksel olay yazarlığının modern biçimi olduğunu belirtir (Berkes, 2004:199-200). Berkes bu gazeteyi şöyle betimler:

Gazetede yazı dili, modern bir gazete için çok ağırdır. Paragraf, noktalama yoktur. Her yanından, hükümetin resmî gazetesi olduğu bellidir. Düşün ve görüş gazetesi olmaktan çok, resmî haberler gazetesidir. Bugünkü gazeteler gibi, çok sayıda ve her yerde satılan halk tarafından okunan bir gazete değildi (Berkes, 2004:200).

Berkes *Le Moniteur* gazetesini de resmi gazete olarak sayar, fakat iki gazetenin birbirine karşıt karakterde olduğunu belirtir. Bu gazetenin Osmanlıca'sı, iç olaylar kadar Avrupa olaylarını anlatırken; Fransızca'sı Türkiye olayları ve padişahın reformlarını, Avrupalı'ya tanıtmaya önem vermektedir. *Takvîm-i Vakayî*'de padişahın seyahatleri, gezileri, askerlik eğitimi, gelişmeler, isyanların bastırılması, piyasa fiyatları, Avrupa basınındaki padişahla ilgili haberler, Avrupa teknik ve bilim alanındaki yenilikleri verilmektedir. Doğu ve İslam ülkeleriyle ilgili haber ve yazılar hemen hemen yoktur. Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlere eşit muamele yapıldığını belirten haberlere yer verildiğini belirten Berkes, din eğitimi ile ilgili kitapların, bu gazetede çıkan ilanlarda ortaya çıktığını belirtir (Berkes, 2004:200-201).

Görüldüğü gibi, matbaanın kuruluşundan sonraki basın alanındaki gelişmeler, halkın basını takip etmesinden çok uzaktır. Bunda en büyük etken, gazetelerin halkın gündelik konuşma diliyle yazılmaması ve okuma yazma oranının düşüklüğüdür.

2.1.2. İlk Özel Gazete: *Ceride-i Havadis*

1838 Ticaret Anlaşması'ndan sonra ilk özel gazete, Berkes'e göre "kaza" eseri olarak çıkmaya başladı:

Bugün, yabancı temsilcilerin kazara çocuk vurmasını andıran bir çocuk vurma olayı olmuştu. İstanbul'da ticaret yapan ve bazı ticaret evlerinin sahibi olan Mr. Churchill adlı bir zat, kazara bir çocuğu vurmuş; bunun yarattığı tepki karşısında adama yapılan muamele Lord Ponsoby'nin elinde bir diploması olayı haline gelmiş; Mr Churchill'i yatıştırmak için kendisine bir gazete imtiyazı verilmişti. "*Ceride-i Havadis*" bu olayın mahsulü olarak çıkmaya başladı (Berkes, 1985:153).

Berkes'e göre, Churchill o zamanlar, Ermeni asıllı kişileri gazetesinde çalıştırıyordu. Gazete, ekonomi ile ilgili yazılarda Türkiye'nin kalkınmasında en elverişli yolun özel teşebbüsle mümkün olacağı savunuyordu. Berkes'e göre, Tanzimat döneminde köklü bir değişiklik olmamasına rağmen, dil alanında yenileşmeye açık olacak bir araç 'basın' olmuştur. Berkes, basının sadece gazete çıkarmak olmadığını, *Takvîmi Vakayi* gibi sadece padişah reformlarını dağıtan bir haber kâğıdı olamayacağını belirtir.

2.1.3. Dilde Çağdaşlaşmanın Öncüsü Şinasi Ve Basın

Berkes, basın dilinin gelişmesinde İbrahim Şinasi'nin önemli katkısı olduğunu belirtir. Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl'de*, kısa süreli olarak ilk gazete yazılarını yazmış ve 1862'de kendi gazetesi olan *Tasvir-i Efkâr'ı* çıkarmıştır. Bilimcilik, halkçılık, anayasacılık düşüncelerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Şinasi, Tophane'de memurluk yaptığı sırada, Müslüman olmuş bir Fransız subayından, Fransızca öğrenmiş ve Fransız edebiyatı ilgisini çekmiş, Paris'e giderek zamanın ileri gelen edebiyatçıları ve Doğu dilleri bilginlerinden Sylvestre Sacy ile *Journal des Debats'nın* yazarlarından olan, oğlu Samuel aracılığıyla, Fransız basınıyla tanışmıştır. Asya Derneğinde, Türk dili üzerine çalışmalar yapmıştır. İstanbul'a döndükten sonra, memurluktan ayrılarak basında yer alır. Şinasi'ye göre, basın halkın anlayacağı dille yazılmalıdır. Dil ve edebiyattaki çağdaşlaşmanın öncüsü olarak Şinasi, halk sözlerinin edebi değeri olduğunu göstermiş, geleneksel yazı yazma kurallarının dışına çıkmıştır. Berkes'e göre, Şinasi sayesinde yüzyıl sonra Türkçe sadeleşmiştir. Yazıya siyasal ve toplumsal anlamlar getirmiş, devlet ve din otoriteleri tarafından rahat bırakılmamış ve siyasetten uzaklaştırılmıştır (Berkes, 2004:261-264).

Şinasi'nin çalışmaları, bir çok kişi tarafından "gavurluk" veya kaçıklık olarak değerlendirilmiş; dinsiz, delirmiş olmasına hükmedildiğinden bir çok aydın cenazesine gitmeye bile cesaret edememiştir (Berkes, 2004:265-266). İstanbul'da Napolyon'u tutan ve Âli Paşa tarafından desteklenen *La Turquie* gazetesine karşı, *Presse d'Orient* adlı bir gazete çıkmaktadır. Şinasi şiirlerini bu gazetenin matbaasında yazmaktadır. Daha sonra *Corurier d'orient* çıkmaya başlamış, *Tasvir-i Efkâr* ise, bu gazetenin Türkçe eşi olmuştur. Şinasi, bazı yazılarını önce *Couirier'de* çıkarır, sonra bir yabancı gazetesinden çeviri olarak *Tasvir'de* yayımlar. Böylece, ecnebi gazetelerinin dokunulmazlığı sayesinde, *Corier* 'de çıkan yazılar Paris'te *Journal des Debats'ya* da yer almaktadır (Berkes 2004:279-280).

Berkes'e göre, basının gelişmesinde en önemli etkenlerden biri olan, dilde sadeleşme çalışmaları, Şinasi ile birlikte başlamıştır. Böylece Şinasi,

halktan kopuk olan aydının halka yakınlaşması için gerekli olan dilin, bir iletişim aracı olarak gelişmesinde oldukça önemli katkılar sağlamıştır.

2.1.4. Osmanlı'da Öncü Gazeteciler: Mizancı Murat, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Abdullah Cevdet

Berkes'e göre, *Jeune Turc* içinde Ahmet Rıza, Mehmet Murat ve Prens Sabahattin olarak, üç görüşü savunucuları yer almaktadır. Bunlardan İslamcılığı savunan Mehmet Murat; II. Abdülhamit döneminde yükselerek Mülkiye okuluna Profesör olur. Murat, II. Abdülhamit'in halifeliği etrafında bütün İslam dünyasının birleştirilmesini, İslam şeriatı altında bir Müslüman meşruyet kurulması fikrini savunmaktadır. *Mizan* adlı bir gazete çıkarması nedeniyle Mizancı Murat Bey adıyla tanınmaktadır.

Berkes'e göre; Murat, Fransa'da Avrupa kamuoyuna karşı Osmanlı devletini savunmak, gençlerin devrimci eylemlerine son vermek, kötü yönetimin padişahattan değil adamlarının baskısından ileri geldiğini anlatmaya çalışmak nedeniyle, bir süre sonra hem Avrupalılara, hem de sürgündeki aydınlara karşı II. Abdülhamit'i savunur duruma gelmiştir (Berkes, 2004:395). Çıkardığı gazetede fikirlerini dile getirmiş, dönemin fikir tartışmalarının cereyan ettiği basın içinde, *Mizan* gazetesini çıkararak Türk basın tarihinde yerini almıştır.

Basın tarihinin önemli isimlerinden biri de Ziya Gökalp'tir. Berkes'e göre, Ziya Gökalp devrimcilerin adeta kutsallaştığı bir çevre olan Diyarbakır'da doğmuş olup, *Genç Kalemler*, ve *Yeni Felsefe Mecmuası* adlı edebiyat ve düşün dergisi çevresinde bulunmuştur. Bu çevre, Şinasi'nin başlattığı halk dili akımını ele almış, ütopyacı sosyalistlere karşı besledikleri ilgi yoluyla, ilk toplum düşüncülüğünü getirmiştir. Berkes'e göre *Yeni Felsefe Mecmuası'nın* sayfalarında görülen tartışmalar, *Yeni Hayat* çevresinde sosyalizme ilgisinden dolayı sosyolojiyi geliştirmiştir (Berkes, 2004: 422). Ziya Gökalp Türk aydınlanma tarihinde Niyazi Berkes'in deyimiyile "halkçılık hareketini mayın tarlaları arasında dolaştıra dolaştıra çekip götüren kuvvetli bir düşün ve terim ustası" olarak çıkmıştır. Ziya Gökalp, Kurtuluş Savaşı ve Kemalizmle ömrünü tamamlamış fakat Meşrutiyet sonrası düşün yaşamında önemli rol oynayan bir düşünür olmuştur (Berkes, 2002:87-88).

Berkes'e göre, Rus İmparatorluğundaki Müslümanların uluslaşma akımı ile Osmanlı imparatorluğu'ndaki Müslüman olmayan, Türk olmayanların uluslaşma eğilimleri arasındaki paralelliği ilk gören kişi yarı Tatar, yarı Osmanlı, yarı aristokrat, yarı burjuva kökenli Yusuf Akçura'ydı. Berkes'e göre:

Akçura, Avrupa'daki ulusçuluk akımlarının Fransa'da, o zamanki en yetkili tarihçilerin derslerini Paris'te sürgündeyken izlediği yıllarda ve olayı daha bilinçli olarak kavradığı zaman, Türkiye'de Gökalp henüz Osmanlılıktan çıkamamıştı. Doğrusunu söylemek gerekirse o, Ulusal Bağımsızlık Savaşı dönemine değin, Osmanlı devletçiliğinden hiç çıkmamıştı. Türkçülüğü, Osmanlı imperium'u çerçevesi içinde kaldığı gibi, Batıcılığı bile İslam "beynelmileliyetçiliği"nden henüz kopamamıştı. Halkçılığına karşın, dediğim dönemde bile, ancak Hilafetli bir Müslümanlık düşünebiliyordu. İki adam arasındaki en önemli farklar buradadır..... Yusuf Akçura imparatorlukçu, centralist ve İttihatçı da olamamıştı. Bunların, Avrupa'daki ulusçuluk akımlarının gidişine uymayan eğilimler olduğunu biliyordu. O dönemin bütün ulusçuluk akımları otokratik, despotik, ya da emperyalist devletlere karşıydı. Yeni Osmanlılar da bu çeşit ulusçuluk

görüşünü benimseyememişlerdi. "Jön" Türkler zamanında da Akçura, Paris'te İttihatçılardan çok onlara karşıt olanlara yakın bir yerdedi, ama bir ölçüde. Çünkü onların da Osmanlılıktan kurtulamadıklarını görüyordu. Ancak bundan kurtulmanın Osmanlı Türklüğü "uğruna kolay bir şey olamayacağını da görebiliyordu (Berkes, 1957:194-203).

Berkes'e göre, Balkan savaşlarının arkasından Yusuf Akçura'nın başlattığı Pan-Türkizm propagandasının etkili organı, *Türk Yurdu* dergisi olmuştur (Berkes, 2004:437). Bunu takip ederek, Abdullah Cevdet, 1908'den önce *İttihat Dergisini* Cenevre'de yayımlar(Berkes, 2004:444). Abdullah Cevdet, bir yandan Batılılaşma ve aydınlanma tarafındayken, diğer yandan bunu ileriye götürüp Türk toplumunu Avrupalıların eline verme düşüncesine kadar gidenleri de eleştiren Türk aydınıdır (Berkes, 1975:223).

Berkes, Türk aydınlanmasında önemli rol oynayan gazeteci ve düşün adamlarını geniş biçimde anlatmış, zamanın basın araçlarına da yer vermeyi ihmal etmemiştir. Bunlardan biri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda öncü görevi üstlenecek olan, kadın entelektüellerin fikirlerini sunabildikleri, dönemin kadın dergileridir. Fakat Berkes, çalışmasında bu yayınlara gereken önemi atfetmemiştir.

2.1.5. Osmanlı'da Kadın Dergileri

Özellikle II. Meşrutiyet sonrasında canlanan yayıncılık hayatı, siyasal amaçlarla hareket eden kamusal toplulukların görüşlerinin yaygınlaşması için zemin hazırlamıştır. Bu topluluklardan biri olan kadınlar da Osmanlı toplumunda ilk kez kendi görüşlerini kendi imzalarıyla ortaya çıkarabilmişlerdir. Çeşitlenen kadın dergiciliği, kadınların sorunlarının en yoğun biçimde tartışıldığı alanlar olmuştur (Gürses, 2003:29).

Berkes çalışmalarında kadın dergilerine ilişkin dar kapsamlı incelemelerde bulunmuştur. Berkes'e göre, kadınlık ve aile konuları, 1908 devriminden sonra geniş ölçüde ele alınmıştır. Bunun İslamcı çevrelerde, şeriat kurallarının çiğnenmesine konu olduğunu belirtir. Kadın kıyafetlerindeki dönüşümü ise, "Bu dönemde *Kadınlar Dünyası*, *Mahasın*, *Kadın*, *Demet* gibi resimli kadın dergilerinde İslam, Avrupa ve Rus kıyafetlerinden, yeni sokak kıyafetleri geliştiriliyor fakat peçe hala kullanılıyordu" diyerek açıklar. Kadın haklarını savunma anlamına gelen *Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan* adlı cemiyetin çıkardığı *Kadınlar Dünyası* adlı bir dergiden bahseder(Berkes, 2004:445-446). Berkes, kullandığı dil bağlamıyla ele alındığında, aslında bu tür yayınlara sıcak bakmadığını okuyucuya duyurmaktadır. Bu yayınların, çağdaşlaşma bağlamında oynadığı rol, Berkes için öncelikli görünmektedir.

2.1.6. Berkes'in II. Abdülhamit Dönemi: İktidarın Egemenliğini Koruma Aracı Olarak Basında "Sansür"e İlişkin Tespitleri

Berkes'e göre, II. Abdülhamit'in baskıcı döneminde, halkın kafasına hakim olmak için bütün yayımlar sansür altına konmuştu. Günlük gazeteler bile, yayınlanmadan önce resmi sansürcülerin denetiminden geçirdi. Sansür yalnız tehlikeli fikirlerin önlenmesine değil yazarların eğitimi yani "*edep sadakat, din ve hamiyet ölçülerine göre yazı yazmalarını öğreten bir müessese olmuştur*"(Berkes, 2004:348). Berkes sansür ile ilgili olarak şunları söyler:

Sansür müessesesi yalnız tehlikeli fikirlerin önlenmesine değil, aynı zamanda yazarların eğitimine de yarardı: Onların edep, sadakat,

din ve hamiyet ölçülerine göre yazı yazmalarını öğreten bir müessesese olmuştu....Fakat onlar da zaman zaman mikroskoplarını iyi ayarlayamazlar, bazen gözlerinden kaçırdıkları zararlı yazılar olurdu. Böyle zamanlarda jurnalciler onların atlatıldıklarını haber verirlerdi. Bir defasında *Servet-i Fünun* dergisinde “Edebiyat ve hukuk” adlı bir yazı çıkmış sansürden geçmişti (Berkes, 2004:343).

Berkes, resmi sansürcülerin bazen gözlerinden kaçan yazarlar olabildiğini ve bunları da, jurnalcilerin haber verdiğini belirtmektedir. Bunu örnekleyen bir olayı şöyle aktarır:

Bir defasında *Servet-i Fünun* dergisinde, “Edebiyat ve Hukuk adlı bir yazı çıkmış, sansürden geçmişti. Dergi çıktıktan sonra, bir jurnalcî yazıyı keserek saraya yolladı; içindeki gizli düşünceleri açıkladı. Bu jurnal üzerine, Mabeyin’den Adliye’ye yazılan tezkirede şöyle deniyordu:“Edebiyat ve Hukuk” gibi masum bir başlık altında *Servet-i Fünun* gazetesinin ilişkin sayısındaki melunca yazıda, Fransa Kral ve Kraliçesinin idamları ve Büyük Devrime’e ilişkin olaylar kamuoyuna gösterilerek velinimet-i bimeinnetimiz halif-i ru-yi zemin efendimiz hazretlerine karşı ayaklanma teşvik edilmekte olup böylelerine karşı Avrupa’da, her memlekette ağır cezalar tertip olunmakta, hatta Amerika’da, linç cezası uygulanmakta olduğundan, adı geçen gazetenin imtiyaz sahibiyile bütün ilgilerinin derecelerine göre cezalandırılması ve sonucunun bildirilmesi hazret-i padişahi’nin irade-i seniyyesiyle bildirilir”(Teşrin-i evvel 1317/ekim-kasım 1901 aktaran Berkes, 2004:348).

Berkes’e göre, Abdülhamit’in baskıcı yönetimi sırasında, sansüre karşı basın, Tanzimat’a göre çok daha hızlı gelişmiştir. 1882’de Namık Kemal, Batılılaşmanın kaçınılmazlığını anlatırken, basın yayın alanındaki gelişmelerin ilerleme kavramıyla birlikte arttığını, Tanzimat’a göre gazete ve okuyucu sayısında bir artış olduğunu, 1882-1892 arasında, gazete okuyan kadın sayısı on kat artış olduğunu belirtmektedir. Berkes’e göre, Namık Kemal’in tahmin ettiği gelişmeler olmakla beraber, okuyucular daha mütevazî ve siyaset dışı konularla ilgileniyorlardı. Berkes, bu durumu örneklemek için, o dönem gazete başlıklarını şöyle sıralar:

Profesör Helmboltz’un hayatı, Omurgalı hayvanların menşei, ayakları nasıl sıcak tutmalı, Renkli fotoğraf nedir?, Arapların uygarlığa hizmetleri, Havada deniz altında seyahat, İmam Fahrüddin Razi, Kedilerde zeka, Alman öğrencilerinde miyopluk, Bir beygir ne kadar ağırlık taşıyabilir (Berkes, 2004:368-369).

Berkes, okurların neler okuduğunun, değerlendirme açısından bu başlıkların önemli olduğunu vurgulayarak, asıl önemli olanın basındaki gelişmeler değil, okurların okuma alışkanlığının gelişmesi olduğunu belirtir. Halkın yalnız hafız, vaiz, hoca ve padişah buyruğu dinlediği zamanda, din ve siyasa dışı çekici ve eğlendirici şeylere düşkünlüğünün başlamasının devrimsel bir olay olarak niteler:

Okuryazar olanların, okuma yazmanın ne denli güçlüklerle elde edildiğini, ana fiiline aykırı resmî yazı diliyle yazmanın ya da yazıları okuyup anlamamanın acılarını, üzüntülerini çekmiş olanların; havadan sudan konular üzerinde sade dille yazılmış yazıları korkmadan okuyabilmeleri, baskı rejiminin kapadığı ön kapılar bırakıldığını gösterir.okur-yazarlar arasında okumanın yaygınlaşmasının ve dünyasallaşmasının, bu dönemde başlaması tarihin bir cilvesidir. O zamana kadar, “okuma” din kitaplarını okumak ve okuduğunu anlamaktı. Şimdi, halkın karşısına

bunların dışında ilgiyle okunacak ve anlaşılabilir malzeme çıkıyordu (Berkes, 2004:369).

Berkes'e göre, bu dönemde İstanbul Bâb-ı Âli Caddesi basın bölgesi olarak gelişmeye başlamış, matbaalar çoğalmış, kitap basımı artmış çevirmenlik gelişmiştir. Bâb-ı Âli Caddesinde Ermeni, Rum ve Yahudi olan kitapçılar toplanmaya başlamış, popüler serüven, seyahat ve fen konularından sonra, cinayet romanları da moda olmuştur. Berkes'e göre, şimdiye kadar cin ve peri masallarıyla yetişen kafalara, cinayet ve polis romanlarının etkisi her esrarın bir çözümünün olduğu, her sırrın bir nedeninin var olduğu, dünyada nedensiz hiçbir sırrın olmadığı ve akılda bunların bulunabileceği fikri, en önemli gelişmedir. Yayınların, dilde *çağdaşlaşma* alanında da etkisi olmuştur. Eskiden sivrilmiş kişilerin çoğu, devletin Tercüme odalarında yetişirken; bu dönemde Bâb-ı Âli kitapçılarının, kitap çevirmenliğinin çiraklık dönemlerinden gelen edebi kişiler sivrilmiştir. Her baskı döneminde gelişme gösteren mizah dili, bu dönemde de kendini göstermiştir. Baskıcı bir dönem olmasına rağmen II. Abdülhamit dönemi, basın açısından oldukça gelişme gösteren bir dönem olmuştur (Berkes, 2004:370). Bu dönemin devam etmesinde olduğu gibi sona ermesine de sebep olan yine bir iletişim aracı olacaktır.

2.1.7. Bir Dönemi Kapanan Kitle İletişim Aracı: Telgraf

Berkes'e göre, Osmanlı Devletinde İlk telgraf hattı, 1855'de Kırım Savaşı sırasında açılmış ve Abdülhamit döneminde 30 bin metreyi geçen telgraf hattı oluşturulmuştur. Başkent İstanbul ile Ege ve Akdeniz'deki adalar telgraf hattı ile bağlanmıştır. Fransa'ya telgrafçılık öğrenimi için öğrenciler gönderilmiş, Türkiye yol ve demiryollarının gidemediği yerlere telgraf hatlarıyla ulaşan ilk ülke olmuştur. Abdülhamit döneminde bu kadar gelişen telgraf, bu dönemin yıkılmasında önemli bir fonksiyona da sahip olmuştur (Berkes, 2004:344).

II. Abdülhamit'in baskıcı yönetiminin kalkmasından sonra, bu dönemin devrimsel etkileri görülmeye başlanmıştır. Sıkıyönetimin tutulmasını sağlayan telgraf, devrim etkilerinin Osmanlı ülkelerine yayılmasını sağlamıştır. Berkes'e göre, 1940'larda radyonun oynadığı rolü, 1908 devriminde telgraf oynamıştır. Devrimin başlangıcı olan olaylar, halk arasında başlangıçta anlaşılmamış, telgraf ve gazete haberleri başta gereken etkiyi yaratamamıştır. Fakat, İttihat ve Terakki örgütünün başındakiler, telgraf örgütü sayesinde önemli bir yıkıma ulaşmışlardır. Yıldız telgrafhanesi işlemeyince, taşradaki bürokratlar etkisini yitirmiş ve yer yer siyasal toplumsal hareketler belirmiştir (Berkes, 2004:402).

Berkes'in telgrafın bir dönemi kapatacak denli etkili bir araç olduğunu vurgulaması, analizinde kitle iletişim araçlarına verdiği önemi göstermektedir. Daha yeni gelişmekte olan bir alan olarak Kitle iletişimi alanına attığı bu önem, onun toplumsal gelişmeleri algılamadaki uzak görüşlülüğünü ve ayrıcalıklı yanını işaret eder.

2.2. Berkes'in Çalışmalarında Cumhuriyet Dönemi Basını

Berkes, bölümün başında da belirttiğim üzere, Cumhuriyet dönemi basınına fazlaca yer vermemiştir. Bu nedenle çalışmamızda, cumhuriyet dönemi basını sınırlı biçimde incelenebilmiştir. Tanzimat döneminde temel tartışmalar geleneksellik ile Batılılaşma arasındaki dengelere odaklanmıştır. Bu dönemde aydınlar ile halk arasında oluşan kopukluk, Cumhuriyet döneminde

netleşmiştir(Kadıoğlu, 1998:203). Ulus-devletin kurulmasında “birlik ve beraberlik” duygusunu yaratmak ve kolektif bir kimlik aracılığıyla oluşturulan konsensus cumhuriyetin oluşturulmasında temel dinamiklerdir. Berkes, bu oluşumu bir ulusun yükselişi ve doğuşu biçimde açıklar. Bu doğuş içinde ilerici-gerici diyalektiği söz konusudur ve günümüze kadar bu ifade biçimi Berkes’inde tercih ettiği bir kavram olmuştur. Berkes’e göre, Kemalizm devrimi, “*Mustafa Kemal’in arkasındaki bir avuç ilericilerle, gene bu savaş içinde bulunan büyük bir gericiler kitlesi arasında didişile didişile, santim santim koparılmış bir devrimdir*”(Berkes, 1975:85). Berkes, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nı emperyalizme karşı bir savaş olarak, sosyalizme benzemekle beraber, sınıflararası bir savaşla değil sınıflararası bir elbirliği ile kazanıldığını, gericiliğe karşı bir savaş olarak liberalizme benzemekle beraber, orta sınıf olmaması nedeniyle liberalizmin egemenliğine karşı olan ulusal kurtulma çabası olarak tanımlar (Berkes, 1975:89). Berkes Kemalizm’i şöyle açıklar:

...Kemalizm bir ideoloji değil, tarihsel bir olay ve o olay üzerine bir görüştür. İki yüzyıldan beri başlayan modernleşme akımının, doğru yolunu bulması, ona yönelmesidir. Her şeyden önce, bir çağdaşlaşma çıkışı açma olan bu olayın, çağdaş uygarlıktaki ideolojik eğilimlere yol açması kadar uygun bir şey olamaz. Kemalizm bunların üstünde ne bir burjuvazi ideolojisi ne de bir sosyalizmdir (Berkes, 1975:94).

Berkes’e göre, Kemalist devrim Batı’ya karşı dururken, Batı’ya sırt çevirmemiştir (Berkes, 2002:105). Kurtuluş Savaşı sırasında, İslamcılar başlangıçta önemli bir yer tutmaktadır. Kurtuluş Savaşı sonrasında, Kemalist Devrim’e karşı, mandacılık yanlısı Batıcılar ile İslamcılar yer almıştır. Bunlardan birisi olan, halifeliğin kaldırılması sırasındaki tartışmalar, bu engellere örnek olarak gösterilebilir. Berkes, bu tartışmaların cereyan ettiği gazete olarak *Tanin*’i gösterir.

Halifeliğin kaldırılması tartışmaları ile ilgili olarak Berkes, *Tanin* gazetesinde çıkan görüşlere yer verir. 1 Kasım 1923’de *Tanin* gazetesinde Lütfi Fikri, “*Halifeye Açık Mektup*” adlı bir mektup yazarak halifeliği savunduğunu ifade eder. Ve yine bu gazete, Cumhuriyet’in ilanını engelleyemeyenlerin, halifeliğin kaldırılışını engellemesi gerektiğini ileri sürmektedir(Berkes, 2004:510).

Berkes, Kemalist Devrimin batıcılık olmadığını çeşitli şekillerde vurgulamıştır. Eski Tanzimat’ın Batıcılık olduğunu belirterek Kemalist Devrimin unsurlarını belirtir:

...Onda üç dava zincir olmuş üç halka gibidir: 1)Ulusal bağımsızlık b)Egemenliğin halkın kalkınmasına yarayacak yönde olması c)Bunun için devrimci usullere başvurulması (Berkes, 2002:142).

Berkes’e göre, Osmanlı, kendini kalkındırma yolunda Batılılaşmayı kullanarak, kendi durumuna uymayan taklitçiliği benimsemiştir. Oysa Kemalist devrim, bundan tamamen ayrı kendine özgü bir harekettir.

Sonuç

Niyazi Berkes, kuramsal toplumbilimsel araştırmalardan daha çok, Türkiye’nin Osmanlı imparatorluğundan günümüze geçirdiği iki yüzyıllık değişimi, kültürel yapılanmayı, modernleşmeyi kendi deyimiyle *çağdaşlaşmayı* sosyal, ekonomik ve siyasal bağlamda inceleyen çalışmaları ile Türk

toplumbilimine önemli katkılar sağlamıştır. Toplumbiliminin gelişimi, Türkiye'de yaşanan sorunlar, ve Türkiye'nin izlemesi gerektiği yol gibi konulara yer vermiştir. Berkes, Batılı bilim düşünürlerin önemli yapıtlarını da çevirerek önemli katkılarda bulunmuştur. Osmanlı imparatorluğunun gelişimini incelerken, din ve dünya işlerini temel almakta, Osmanlı toplum yapısındaki değişimlerin nedeninin üretim ve mülkiyet ilişkilerinde aramaktansa siyaset, eğitim, din toplumsal konular üzerinde durmaktadır. Toplumsal bilinç yenilenmedikçe, geleneksellikten kurtulma gerçekleşmeyecek alt yapıda herhangi bir değişim olmayacaktır (Özer, 2003:275).

Niyazi Berkes, tüm bu çalışmaları sırasında kaynak olarak basını kullanmış, ayrıca telgraf ve kitap gibi kitle iletişim araçlarının Türk toplumsal değişimindeki önemli işlevlerini dile getirmeyi de ihmal etmemiştir. Yapıtlarında basına siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal tartışmaların zemini olarak eşsiz bir şekilde yer vermiştir. Berkes'in eserleri, Türk İletişim Tarihi açısından önemli bir kaynakçadır. Bu kaynakçanın ayrıntılı biçimde sunumu, bu çalışmanın sınırlarını aşmış olduğundan, böylesi tarihsel ve ayrıntılı kronolojik bir inceleme yapılması bu çalışmanın tamamlayıcısı olacaktır.

KAYNAKÇA

- BERKES, Niyazi. (1957), "Unutulan Adam", iç. **Sosyoloji Konferansları**, İstanbul, (Erişim) <http://www.turkdirlik.com/Bilgimece/Kisiler/YusufAkcura>, .194-203.
- BERKES, Niyazi. (1975), **Türk Düşününde Batı Sorunu**, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Aristoteles ve Politika", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.19-31.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Antik Çağdan Batı Siyasal Düşününe", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s. 44-51.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Modern Türkiye'de Felsefenin Kısa Bir Tarihi", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.123-132.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evreleri, Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.45-51.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Türkiye'de Toplumbilimin Başlangıcı", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.145-51.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Batı Uygarlığı ve Türkiye, Yurt ve Dünya", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.145-51.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Hüseyin Rahmi'nin Sosyal Görüşleri", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.217-232,.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Bilim Dünyasındaki Durumumuz", iç. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.241-246.
- BERKES, Niyazi. (1985), "Unitarizm ve Matbaa", **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.85-103,.

- BERKES, Niyazi. (1985), “Osmanlı Eğitiminden Laik Eğitime Doğru”, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları, s.104-122.
- BERKES, Niyazi. (2004), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, (haz.Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY Yayınları.
- BERKES, Niyazi. (t.y), **İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yön yayınları
- BERKES, Niyazi. (2002), **Batıcılık Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- GÜRSES, Fatma. (2003), **Medya ve Kadın Öğretmenler**, Ankara, Eğitim-Sen Yayınları.
- KADIOĞLU, Ayşe. (1998), “Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları”, **75 Yılda Tebaadan Yurttaş’a Doğru**, der. Artun Ünsal, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, 201-213.
- KARAHAN, Edip. (1963), “Kırılan Potlar”, **Dicle-Fırat** Yıl:1, Sayı:8, (Erişim)<http://www.edipkarahan.com/KirilanPotlar.html>.
- KAYALI, Kurtuluş. (2003), **Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KÜÇÜKÖMER, İdris. (2002), **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- KONGAR, Emre (1999). “Niyazi Berkes’te Çağdaşlaşma Kavramı”, iç. **Niyazi Berkes Sempozyumu**, KKTC, (Erişim)<http://www.kongar.Org/makaleler/NiyaziBerkes>.
- NALBANTOĞLU, Hasan Ünal, (2002). “Bir Toplumbilimcinin Geçmiş Portresine Doğru”, **Biyografya**, (Behice Boran Özel Sayısı), No:2, (Erişim)<http://www.metu.edu.tr>, 127-140.
- ÖZER, İnan. (2003). “Niyazi Berkes”, iç. **Türk Toplumbilimcileri**, (Haz. Emre Kongar), İstanbul:Remzi Kitabevi, s.237-278.